



### *Original Research*

## **Re-Examination in Judicial Divorce Caused by Wife's Spiritual Distress and Embarrassment with Reflection on Judicial Opinions**

Musa Hakimi Sadr\*<sup>1</sup>  Lili Fatemi<sup>2</sup>  Samaneh Alavi<sup>3</sup> 

<sup>1</sup> Assistant Professor, Department of Fiqh and Basics of Islamic Law, Faculty of Theology, Hakim Sabzevari University. Sabzevar, Iran (corresponding author) moosazarghi@yahoo.com

<sup>2</sup> Master's degree, Faculty of Theology, Hakim Sabzevari University. Sabzevar, Iran.

<sup>3</sup> Lecturer in the Department of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology, Hakim Sabzevari University. Sabzevar, Iran

### **Background and Purpose**

The rule of la haraj is one of the most important rules of jurisprudence and it is used in most chapters of fiqh, including worship, transactions and politics. According to this rule, if he is obliged to perform a duty that causes hardship and difficulty, the duty will be removed from him. In general, harm can be divided into physical (material) and non-physical (spiritual) categories in terms of diversity, because non-physical (spiritual) harm in today's society is less than harm. Harms are not physical and may be far more unbearable and make a person suffer irreparable consequences; Therefore, to solve such problems, one should adhere to the principle of non-harm; For the reason that 1- the rule of negation of hardship and embarrassment due to its breadth, it can be considered as including both physical and non-physical (spiritual) hardship and embarrassment. 2- The application of the proofs of the negation of Harj, including verses and traditions, indicates that God has not forged or legislated Harj in the rulings, and this term includes all types of Harj, both physical and non-physical. Article 1130 of the Civil Code is also derived from the same rule, according to which, if the duration of the marriage causes hardship and embarrassment to the wife, she can refer to the ruler of Sharia and request a divorce, if the hardship and embarrassment mentioned in If the court proves it, the court can compel the couple to divorce, and if coercion is not possible, the wife will be divorced with the permission of the Sharia Ruler.

According to what has been stated, physical (material) hardships are things that are difficult and difficult for the human body, but non-physical



(spiritual) hardships are those hardships and hardships that are related to It should not be related to the person's body, of which we can mention a few examples: A- spiritual embarrassment caused by psychological issues, which itself has different types, including spiritual and psychological embarrassment caused by dignity issues, spiritual and psychological embarrassment caused by emotional issues, and psychological and spiritual embarrassment Caused by physical pressures and spiritual embarrassment caused by financial issues, which include non-payment of alimony by the spouse. C- Spiritual embarrassment caused by judicial procedure.

Spiritual hardships and hardships are hardships and hardships that are related to a person's soul, psyche, and dignity, in other words, this type of hardships and hardships are not related to physical hardships and hardships of a person. However, some physical (material) hardships cause a person to experience spiritual hardships as well. In this article, what is examined are the cases in which the hardship is spiritual or in other words psychological, such as disrespecting and putting the wife under mental pressure, although there are cases such as not paying alimony to the wife, having sex Unconventional and. . . it is also mentioned that in general it includes both types of hardship and hardship (material and spiritual), but what the authors of this article are considering are the cases in which the wife is not in material hardship and hardship. Gird and he will be in trouble more mentally and psychologically.

The absence of such a research is necessary and essential because most of the harms that are caused to women due to their gender are emotional and psychological harms, and conducting a research in this field, especially in order to help identify difficulties and embarrassments with Diligence is necessary in judicial opinions. The present investigation is classified as applied research in terms of its objective, and it adopts a qualitative research approach specifically focused on inductive theme analysis. Following the end of the interviews, the content analysis was conducted utilizing the Themematic Network Analysis approach proposed by Attride-Stirling (2001). The study encompassed three separate categories: global themes, organizing themes, and basic themes.

Data was gathered from a sample of four prisons, namely Tehran, Ahvaz, Kerman, and Tabriz prisons, comprising a total of 72 participants until data saturation was achieved.

## **Method**

The current research method is descriptive, analytical library and method.

## **Results**

In this article, examples of spiritual distress and embarrassment were divided into three types, which are:

A. Spiritual and psychological embarrassment: This type of embarrassment is divided into three categories, psychological embarrassment caused by dignity issues, psychological embarrassment caused by emotional issues, and psychological embarrassment caused by physical pressures.

B. Spiritual embarrassment caused by financial issues: non-payment of alimony by the spouse is the only example found of this type of embarrassment.

P. Spiritual hardship caused by judicial procedure: This type of hardship and hardship was also examined in the two topics of spiritual hardship, time-consuming to prove hardship and hardship, and proving spiritual hardship and hardship to a male judge.

According to the above explanations, it should be said: by referring to the rule of laharij and proving its inclusiveness with respect to spiritual harms, the cases mentioned in paragraph a and b can be a reason for judicial divorce of the wife. Regarding paragraph C, which is spiritual embarrassment caused by judicial procedure, it requires the serious attention of the legislator in order to apply the necessary reforms to improve the judicial procedure according to the suggestions that are presented.

## **Discussion & Conclusion**

The findings indicate that the dimension of social skill, consisting of 25 basic themes, achieved the highest ranking in comparison to the other dimensions. The findings presented in this study align with the research conducted by Samari (2016). On the other hand, within this specific dimension, the life skill component, consisting of 18 basic themes, holds the most prominent place among the many components. All three groups of participants placed significant emphasis on the importance of attending the life skill training component. Furthermore, the present findings align with the research conducted by Farahnejad, Mohammadi, and Khorsandi (2019), which emphasizes the significance of life skills training in mitigating abnormal and risky conduct among imprisoned individuals. Baldwin (2018) has confirmed additional elements within this dimension, such as role expectations, emphasizing the maternal role. Roshanpour and Aghajani (2019) demonstrated a statistically significant correlation between social marginalization and recidivism.

Familiarity with prison is another dimension. The respondents also underlined that providing accurate information regarding prison life, circumstances, and harm has a substantial impact on the mental health of female clients. Article 109 of the Prisons Organization's bylaws clearly emphasizes teaching prisoners upon arrival and developing and making available to them a manual detailing the prisoner's rights and legal duties.



Many individuals within the target community, including managers, prison guards, and experts, strongly emphasize the effectiveness of utilizing Quranic teachings, Islamic ethics, and religious therapy as valuable tools for maintaining and improving the mental well-being of prisoners. These practices also contribute to increasing their sense of hope and purpose in life.

The results indicated that social skill training is the most crucial dimension, followed by familiarization with prisons. Additionally, the women in the target community emphasized the importance of increasing their awareness of gender roles and their connection to the institution of the family as a social unit. Some specific themes that were highlighted include parenting in prison, maintaining marital relationships while imprisoned, and maintaining the family unit as the center of their lives. These findings highlight the fact that playing female roles is a significant concern and priority for women in all forms, conditions, and situations. Holding educational programs aimed at preventing the negative effects of separation from family and the harm associated with prison can have a positive impact on the mental health of female prisoners. Based on the information provided above, the extracted model can be instrumental in developing a comprehensive and focused educational program and content that aligns with the unique dimensions and circumstances of the women's prison.

### **Ethical considerations**

**Compliance with research ethics:** Ethical considerations were upheld throughout the research process. This included clearly communicating the purpose of the study to the participants, allowing sufficient time for interviews, providing additional explanations for any unclear questions, and ensuring accurate understanding by repeating the interviewees' answers. Special attention was given to maintaining confidentiality, particularly for female clients.

**Funding.** The current study was not funded by any organization or person.

**Authors' Contribution:** In this article, the responsible author Musa Hakimi Sadr, the second author Lili Fatemi, and the third author Samane Alavi were responsible for the research, writing and editing of the article.

**Conflict of interest:** This research does not directly or indirectly conflict with personal or organizational interests

**Acknowledgements:** We are grateful to all the participants who helped in writing this article.

**Data Availability:** Data supporting this study are not publicly available. Please contact moosazarghi@yahoo.com

### **References**

Ansari, M. (1998). *Faraid al-Assul*,  
.Qom, Jamal al-Fikr al-Islami

Babouye Qomi, M. (1994). *Al-Muqnaq*, Qom, Imam Hadi  
Institute (AS).

- Ramzanzadeh, U, Choupani Morsi, H, Zarghi, M and Abbasi, M. (2017). Unconventional intercourse and its jurisprudential consequences, *Medical Jurisprudence*, 4 (34-35) 92-102 <https://doi.org/10.22037/mfj.v10i35-34.21230>[link]
- Shahin Fard, Kh, Nazari Tavakoli, S, Omani Samani, R and Abdini, A. (2015). The inclusivity of the rule of la haraj to non-physical harms and its jurisprudential consequences, *Medical Jurisprudence*, 8 (26 and 27), 255-261. <https://doi.org/10.22037/mfj.v8i27-26.15349>[link]
- Sanei, M. (1998). *Rifa Harj in Islamic Sharia*, Mashhad, Mashhad Faculty of Theology.
- Fatemi, L. (2021). *Examining judicial divorce caused by wife's hardship and emotional distress in Iranian jurisprudence and civil law*, Sabzevar, Hakim Sabzevari University.
- Katouzian, N. (2006). *Family civil rights*, Tehran, publishing company.
- Mughniyeh, M. (1999). *Translation of Tafsir Keshaf*, Qom, Bostan Kitab.
- Internet sites: the website of the Judiciary Research Institute at the address <https://ara.jri.ac>.



## بازجستی در طلاق قضایی ناشی از عسرو حرج معنوی زوجه با تأملی در آراء قضایی

موسی حکیمی صدر<sup>۱\*</sup>، لیلی فاطمی<sup>۲</sup>، ثمانه علوی<sup>۳</sup>

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>عسرو حرج معنوی مشقت‌ها و سختی‌هایی است که به روح، روان و حیثیت فرد وارد می‌شود. با توجه به اینکه این نوع از عسرو حرج غالباً در طلاق قضایی ناشی از عسرو حرج زوجه مورد غفلت قانون‌گذار قرار گرفته است، پژوهش حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی همراه با گردآوری اطلاعات اسنادی و کتابخانه‌ای انجام گرفته، با مذاقه در کتب فقهی و حقوقی مرتبط و چندین دادنامه کوشیده است مصادیق عسرو حرج معنوی را که حرج معنوی ناشی از مسائل روانی، حرج معنوی ناشی از مسائل مالی و حرج معنوی ناشی از رویه قضایی است و غالباً از سوی زوج و رویه قضایی بر زوجه عارض می‌شود را احصاء و تأثیر عسرو حرج معنوی بر طلاق را بررسی کند. با توجه به ادله قاعده لاجرح، در تمامی مصادیق مذکور عسرو حرج معنوی می‌تواند برای زوجه حق درخواست طلاق قضایی ایجاد کند. در پایان نیز دو پیشنهاد در خصوص اصلاح رویه قضایی و لزوم آموزش‌های کاربردی افراد قبل و بعد از ازدواج مطرح شده است.</p>	<p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۶                      تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۷</p> <p><b>نوع مقاله: پژوهشی اصیل</b></p> <p><b>واژگان کلیدی</b>                      طلاق قضایی، عسرو حرج معنوی، زوجه، آراء.</p>

### ارجاع به مقاله:

حکیمی صدر، موسی؛ فاطمی، لیلی و علوی، ثمانه. (۱۴۰۳). بازجستی در طلاق قضایی ناشی از عسرو حرج معنوی زوجه با تأملی در آراء قضایی. *مطالعات زن و خانواده*، ۱۲ (۲)، ۱۶۷-۱۳۴. DOI: 10.22051/jwfs.2024.43667.2982

<sup>۱</sup> استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران (نویسنده مسئول) moosazarghi@yahoo.com  
<sup>۲</sup> دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.  
<sup>۳</sup> مدرس گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

## ۱. مقدمه

قاعده لا حرج یکی از مهم‌ترین قواعد فقهی است و در اکثر ابواب فقه اعم از عبادات، معاملات و سیاسات جاری می‌شود. براساس این قاعده، اگر انجام تکلیفی موجب مشقت و سختی مکلف شود، تکلیف از او ساقط می‌شود و لازم نیست به انجام آن مبادرت ورزد. به‌طورکلی حرج را از حیث تنوع‌پذیری می‌توان به دو دسته جسمانی (مادی) و غیرجسمانی (معنوی) تقسیم کرد، چرا که آسیب‌های حرج غیرجسمانی (معنوی) در جامعه کنونی کم‌تر از آسیب‌های حرج جسمانی نیست و چه بسا به مراتب غیرقابل تحمل‌تر باشد و فرد را دچار پیامدهای سوء جبران‌ناپذیر سازد؛ به‌همین خاطر برای حل چنین معضلاتی باید متمسک به قاعده لا حرج شد؛ به این دلیل که ۱- قاعده نفی عسرو حرج به دلیل وسعت و گستردگی که دارد، می‌توان آن را هم شامل عسرو حرج جسمانی و هم غیرجسمانی (معنوی) دانست. ۲- اطلاق ادله نفی حرج اعم از آیات و روایات دلالت دارد بر این‌که خداوند در احکام، حرجی جعل و تشریح نفرموده‌است و این اطلاق شامل تمام انواع حرج اعم از جسمانی و غیرجسمانی می‌شود. ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی نیز برگرفته از همین قاعده است که طبق آن در فرض این‌که دوام زوجیت موجب عسرو حرج زوجه باشد، وی می‌تواند به حاکم شرع مراجعه کرده و تقاضای طلاق کند، چنان‌چه عسرو حرج مذکور در محکمه ثابت شود، دادگاه می‌تواند زوج را اجبار به طلاق کند و در صورتی که اجبار میسر نباشد زوجه به اذن حاکم شرع طلاق داده می‌شود.

باتوجه به مطالبی که بیان شد، حرج جسمانی (مادی) عبارت است از اموری که سختی و مشقت‌هایی برای جسم انسان دارد؛ مثل ضرب و شتم زوجه توسط زوج که برطبق ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی اگر زوجه بتواند آن را اثبات کند می‌تواند با استناد به این ماده از دادگاه تقاضای طلاق کند.

و اما حرج غیرجسمانی (معنوی)، عبارت است از آن دسته از سختی‌ها و مشقت‌هایی که مربوط به جسم شخص نباشد که می‌توان به چند نمونه از آن اشاره کرد: الف- حرج معنوی ناشی از مسائل روانی که خود دارای انواعی است از جمله حرج معنوی روانی ناشی از مسائل حیثیتی، حرج معنوی روانی ناشی از مسائل عاطفی و حرج معنوی روانی ناشی از فشارهای جسمانی ب- حرج معنوی ناشی از مسائل مالی که شامل عدم پرداخت نفقه از سوی زوج می‌شود. ج- حرج معنوی ناشی از رویه قضایی.

عسرو حرج معنوی عبارت است از مشقت‌ها و سختی‌هایی که به روح، روان و حیثیت شخص مربوط است به‌عبارتی دیگر، این نوع از عسرو حرج به سختی‌ها و مشقت‌های جسمی و بدنی شخص



مربوط نیست. هرچند بعضی از عسرو حرج‌های جسمانی (مادی) موجب می‌شود تا شخص دچار عسرو حرج معنوی نیز بشود. در این نوشتار آن چه مورد بررسی قرار می‌گیرد مواردی است که در آن عسرو حرج معنوی و یا به عبارت دیگر روانی است، همچون بی‌احترامی و در فشار روحی قرار دادن زوجه، هرچند مواردی مانند عدم پرداخت نفقه به زوجه، آمیزش نامتعارف و مانند آن نیز ذکر می‌شود که در حالت عمومی شامل هر دو قسم عسرو حرج (مادی و معنوی) است، اما آن چه که مدنظر نویسنده این نوشتار است مواردی است که در آن زوجه در عسرو حرج مادی قرار نمی‌گیرد و بیش‌تر از لحاظ روحی و روانی در عسرو حرج قرار می‌گیرد.

از آن جایی که موضوع عسرو حرج به‌طور کلی در کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات انجام گرفته و اغلب به عسرو حرج مادی پرداخته شده و به عسرو حرج معنوی و مصادیق آن پرداخته نشده است و نبود چنین پژوهشی به دلیل این‌که اغلب آسیب‌هایی که متوجه زنان است به اقتضای جنسیت آنان، آسیب‌های روحی و روانی است که عسرو حرج ناشی از آن بسیار بیش‌تر از عسرو حرج مادی و جسمانی است، لازم و ضروری به نظر می‌رسد و انجام پژوهشی در این زمینه به‌خصوص به‌منظور کمک به تشخیص عسرو حرج با مذاقه در آراء قضایی لازم است.

## ۲. چارچوب نظری تحقیق

### ۲-۱. مفهوم عسرو حرج

واژه «عسر» در لغت نقیض یسر است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۳۲۶/۱) و به معنای سختی، دشواری در مال (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۶۶)، فقر و تنگدستی (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳۱۹/۴) شدت، صعوبت و ضیق (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۶۳/۴) است. این کلمه در قرآن نیز به همین معنا به‌کاررفته است. به‌عنوان مثال خداوند متعال در آیه ۵ سوره انشراح این‌گونه فرموده است: «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» که به معنای سختی و دشواری است.

اهل لغت برای کلمه «حرج» معانی متعددی ذکر کرده‌اند که عبارتند از: ضیق، سختی، در تنگنا بودن، به ستوه آمدن، جای تنگ و پر از درخت، گناه، حرام و هم‌چنین به معنای اضیق الضیق آمده است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۵۰/۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۲۶؛ ابن اثیر، ۱۳۹۱: ۳۶۱/۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۳۴/۲).



درباره معنای اصطلاحی «عسرو حرج معنوی» همان طور که در معنای لغوی آن گفته شد، به لحاظ این که واژه ابداعی و ساخته ذهن نویسنده است، تعریفی وجود ندارد؛ اما از آن جایی که این کلمه با واژه «ضرار» قرابت معنایی دارد؛ لذا می توان آن را با توجه به موضوع نوشتار این گونه تعریف نمود: «عسرو حرج معنوی» به مواردی مربوط می شود که در آن زوج با استفاده و بهره گیری از یک حق یا جواز شرعی به زوجه زیان می رساند و او را در سختی، فشار و تنگنا روحی و روانی قرار می دهد.

عسرو حرج موضوع ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی عبارت است از به وجود آمدن وضعیتی که ادامه زندگی را برای زوجه با مشقت همراه ساخته و تحمل آن مشکل باشد و موارد ذیل در شکل احراز توسط دادگاه صالح از مصادیق عسرو حرج محسوب می شود:

الف. ترک زندگی خانوادگی توسط زوج حداقل به مدت ۶ ماه متوالی و یا نه ماه متناوب در مدت یک سال بدون عذر موجه.

ب. اعتیاد زوج به یکی از انواع مواد مخدر و یا ابتلاء وی به مشروبات الکلی که به اساس زندگی خانوادگی خلل وارد آورد و امتناع و عدم الزام وی به ترک آن در مدتی که به تشخیص پزشک برای ترک اعتیاد لازم بوده است. در شرایطی که زوج به تعهد خود عمل نکند و یا پس از ترک، مجدداً به مصرف مواد مذکور روی آورد، بنا به درخواست زوجه طلاق انجام خواهد شد.

ج. محکومیت قطعی زوج به حبس ۵ سال یا بیش تر.

د. ضرب و شتم یا هر گونه سوء رفتار مستمر زوج که عرفاً با توجه به وضعیت زوجه قابل تحمل نباشد.

و. ابتلای زوج به بیماری های صعب العلاج روانی یا ساری یا عارضه صعب العلاج دیگری که زندگی مشترک را مختل کند.

موارد مندرج در این ماده مانع از آن نیست که دادگاه در سایر مواردی که عسرو حرج زن در دادگاه احراز شود، حکم طلاق صادر کند. می توان گفت مصادیق مذکور حصری نبوده و در موارد دیگری نیز اگر عسرو حرج زوجه احراز شود، محاکم حکم به طلاق زوجه را صادر می کنند (روشن، ۱۳۹۳).

علاوه بر این طبق تبصره الحاقی قانون گذار مفهوم این عبارت را کمی ملایم تر کرد به گونه ای که طبق نظر برخی مفهوم غیر قابل تحمل بودن از آن برداشته شد. همان گونه که قبلاً گفته شد تعریف جدید



عسرو حرج به‌گونه‌ای است که در آن عسرو حرج را شرایط و وضعیتی نمی‌داند که قابل تحمل نباشد و با به‌عبارتی دیگر غیر قابل تحمل باشد، بلکه وضعیتی می‌داند که در آن ادامه زندگی برای زن با سختی و مشقت همراه بوده و تحمل آن مشکل است. هرگاه که این مفهوم تحقق پیدا کرد زوجه این حق را دارد که تقاضای طلاق کند حتی اگر جزء مصادیقی که قانون‌گذار به آن در ماده تصریح کرده، نباشد (شیروی، ۱۳۹۷). در مقابل برخی دیگر نسبت به تعریف عسرو حرج در ابتدای تبصره ادعای ایراد کرده‌اند؛ به گونه‌ای که برای اثبات ادعای خود به سخن فقها مانند شهید ثانی و صاحب جواهر استناد کرده‌اند و هر سختی و مشقتی را عسرو حرج نمی‌دانند چرا که در بیش‌تر تکالیف مشقت و سختی وجود دارد و درون زندگی زناشویی نیز چه بسا سختی‌های برای زوجه به چشم می‌خورد که نمی‌توان این سختی‌ها را از مواردی که موجب طلاق می‌شود، دانست؛ به‌همین دلیل طبق نظر برخی از فقها عسرو حرج را مشقت و سختی شدید و فاحشی می‌دانند که در حالت عادی قابل تحمل نیست (صفایی، امامی، ۱۳۹۵).

## ۲-۲. ادله قاعده نفی عسرو حرج

از آنجایی که ادله عسرو حرج مطلق آمده‌است قطعاً علاوه بر عسرو حرج مادی، عسرو حرج معنوی را نیز دربرمی‌گیرد. در ادامه به طور اختصار به احصاء این ادله می‌پردازیم.

### ۲-۲-۱. قرآن کریم: مهم‌ترین مدرک قاعده برخی از آیات شریفه قرآن کریم است. به آیات زیر در

اثبات قاعده نفی عسرو حرج استناد شده است:

**الف. سوره حج آیه ۷۸:** «وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ؛ و در راه خدا چنان‌که حق جهاد/در راه/ اوست جهاد کنید، اوست که شما را/برای خود/ برگزیده و در دین بر شما سختی قرار نداده است». این آیه از قوی‌ترین و مهم‌ترین آیاتی است که به‌عنوان دلیلی بر قاعده نفی عسرو حرج بدان استناد شده‌است. منظور از «جهاد» در این آیه تلاش و مجاهده در انجام واجبات و ترک محرمات است (مکارم، ۱۴۱۱: ۱/۱۶۳) و واژه «دین» نیز بر جمیع احکام و تکالیف دلالت دارد. با دقت و امعان نظر در این آیه می‌توان گفت: دین الهی، دین سمحه و سهله بوده و در احکامش امر حرجی وجود ندارد که امثال آن مشکل باشد و از طرفی هر حکمی که از آن مشقت و حرج حاصل شود، با توجه به این آیه حکم یا الزامات حاصل از آن از عهده مکلف برداشته می‌شود. «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» نیز همه قوانین شریعت اسلام را شامل می‌شود و به تعداد ویژه‌ای اختصاص ندارد (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۸۲/۲).

ب. سوره مائده آیه ۶: «وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ؛ اگر بیمار یا در سفر بودید، یا یکی از شما از قضای حاجت آمد، یا با زنان نزدیکی کرده‌اید و آبی نیافتید؛ پس با خاک پاک تیمم کنید و از آن به صورت و دست‌هایتان بکشید. خدا نمی‌خواهد بر شما تنگ بگیرد»:

به نظر برخی با تدبر در آیات قبل از این آیه که به پاره‌ای از احکام غیرعبادی مانند حکم ازدواج با اهل کتاب اشاره دارد و با توجه به تأکید ویژه‌ای که در سیاق آیه و نحوه نفی حرج دیده می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۵/۲۳۰)، این طور به نظر می‌آید که نفی حرجی که در آیه آمده، در مورد احکامی است که هم در این آیه و هم در آیات ابتدایی سوره مائده آمده‌است. علاوه بر این به دلیل اطلاق و عمومیت حاصل از آن شامل همه احکام و کلیه قوانین اسلام می‌شود (همان: ۲/۸۳).

ج. سوره بقره آیه ۱۸۵: «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ؛ خدا برای شما آسانی می‌خواهد و برای شما دشواری نمی‌خواهد». این قسمت از آیه که به‌عنوان دلیلی برای برداشته شدن و نفی وجوب روزه از افراد بیمار و مسافر بوده‌است و در نتیجه مانند کبری کلی است که برای اثبات احکام جرنی مورد استدلال قرار می‌گیرد. مفاد این آیه عام است و هم شامل موارد ذکر شده در آیه و هم شامل موارد دیگر می‌شود؛ در نتیجه این آیه شریفه نیز بر نفی همه افرادی که موجب عسر و حرج باشند، می‌شود (مکارم، ۱۴۱۱: ۱/۱۶۴-۱۶۵؛ بجنوردی، ۱۴۱۹: ۲۵۰؛ محقق داماد، ۱۴۰۶: ۲/۸۳).

د. سوره بقره آیه ۲۸۶: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا؛ خداوند هیچ کس را جز به قدر توانایی‌اش تکلیف نمی‌کند. آن چه [از خوبی] به دست آورده به سود او و آن چه [از بدی] به دست آورده به زیان اوست. پروردگارا، اگر فراموش کردیم یا به خطا رفتیم بر ما مگیر، پروردگارا، هیچ بار گرانی بر [دوش] ما مگذار؛ هم‌چنان که بر [دوش] کسانی که پیش از ما بودند نهادی».

از آیاتی که برای اثبات قاعده لا حرج مورد استناد قرار گرفتند، برداشت می‌شود که از لحاظ دلالت قوی‌ترین و ظاهرترین آیه، آیه اول است که در بسیاری از روایات وارد در مورد همین مسئله به آن تمسک جست‌ه‌اند. هر چند آیات دیگری که در این بخش برای استدلال به این قاعده ذکر شدند، نیز خالی از



دلالت یا تأیید مدعا نیستند. به طور کلی می‌توان از مجموع آیات چنین نتیجه گرفت که استدلال به آن‌ها برای اثبات قاعده لا حرج کافی است.

۲-۲-۲. سنت: یکی دیگر از مواردی که برای اثبات قاعده بدان استناد می‌شود، روایات است. روایات فراوانی وجود دارد که دلالت صریح در مدعا دارند که به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود:

الف. شیخ طوسی در کتاب‌های «تهذیب» و «استبصار» خود از ابی بصیر و او از امام صادق (ع) نقل می‌کند: «انا نسافر... اخرج الماء بیدک ثم توضحا، فان الدین لیس بمضیق، فان الله يقول: ما جعل علیکم فی الدین من حرج؛ گاهی در سفرها چه بسا با برکه‌ای روبه‌رو می‌شویم که در یک طرف روستا قرار دارد اما در آن آلودگی‌ها و نجاساتی دیده می‌شود و کودکان و چهارپایان در آن بول می‌کنند. (آیا می‌توانیم از این آب برای وضو استفاده کنیم؟) حضرت می‌فرماید: اگر چیزی در قلبت نسبت به پاکی آب به وجود آمد، این کار را انجام بده؛ روی آب را با دستت کنار بزن و سپس وضو بگیر چرا که دین اسلام دارای ضیق و تنگنا نیست و خداوند متعال می‌فرماید: در دین کار سخت و مشقت باری قرار نداد» (طوسی، ۱۴۰۷: ۴۱۷/۱؛ همان، ۱۳۹۰: ۲۲/۱؛ عاملی، ۱۴۰۹: ۱۶۳/۱).

به نظر برخی مثال برکه‌ای که در سؤال مطرح شد، آب کر است؛ بنابراین از ظاهر روایت چنین به نظر می‌رسد که حکمت عدم انفعال این آب (کر) در واقع نوعی برداشت و رفع تنگنا و حرج از مردم است و در ادامه نیز چنین مستفاد می‌شود که هر چیزی که دارای سختی، ضیق، حرج و تنگنا برای مردم باشد، از این امت برداشته شده و استدلال امام به این آیه «ما جعل علیکم فی الدین من حرج» تأییدکننده این مطلب است (مکارم، ۱۴۱۱: ۱۶۶/۱).

ب. روایت عبدالاعلی مولی آل سام که نقل شده است که: «قلت لابی عبدالله علیه السلام عثرت فانقطع ظفیری فجعلت علی اصبعی مراره فکیف اصنع بالوضوء؟ قال یعرف هذا و اشباهه من کتاب الله عز و جل: قال الله ما جعل علیکم فی الدین من حرج، امسح علیه». در این روایت راوی به امام صادق (ع) عرض می‌کند که به زمین افتاد و ناخنش کنده شد و انگشتش را با پارچه‌ای بسته و در این شرایط از ایشان می‌پرسد که چه طور باید وضو بگیرد؟ حضرت می‌فرماید: «حکم این مسئله و مسائل شبیه به آن از کتاب خدا روشن می‌شود. آن‌جا که خداوند می‌فرماید: در دین برای شما حرجی قرارداده نشده است. بر همان پارچه که روی زخم بسته‌ای مسح کن» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۳/۳؛ عاملی، ۱۴۰۹: ۴۶۴/۱؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۳۶۳/۱؛ همان، ۱۳۹۰: ۷۷/۱). این روایت جزء روایاتی است که دلالت آشکار بر

اثبات قاعده دارد؛ چرا که در بخشی از این روایت حضرت حکم این مورد و هم چنین بقیه موارد مشابه را به کتاب خدا ارجاع می‌دهد و می‌فرماید: «ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرْجٍ»؛ بنابراین از پاسخی که امام (ع) در رابطه با این قضیه می‌دهد این‌گونه برداشت می‌شود که قاعده لا حرج یک قاعده کلی و دارای عمومیت است و طبق بیان ایشان می‌توان از آن برای رفع احکامی که برای مکلف موجب سختی و مشقت می‌شود، استفاده کرد.

۳-۲-۲. **اجماع:** برخی از فقها اجماع را به‌عنوان دلیلی برای اثبات قاعده نفی عسرو حرج به-شمار آورده‌اند (حسینی مراغی، ۱۴۱۷: ۲۸۵/۱؛ آشتیانی، ۱۴۲۵: ۲۲۹). به نظر می‌رسد پذیرش اجماع به‌عنوان یکی از منابع استنباط احکام و هم چنین دلیلی برای اثبات قاعده لا حرج و قرار دادن آن در ردیف کتاب، سنت و عقل، زمانی قابل قبول و دارای حجیت است که کاشف از رأی و نظر و معصوم (ع) باشد. هم چنین پذیرش و حجیت مورد نظر در مواردی باشد که دلالتی از قرآن و روایات بر آن‌ها وجود نداشته باشد، در حالی که با ذکر مطالبی که پیش از بیان مسئله اجماع گذشت، روشن می‌شود که ادله‌ای از کتاب و سنت وجود دارد که بر قاعده لا حرج دلالت می‌کند و اگر اجماعی هم وجود داشته باشد، مدرکی است و اعتبار ندارد.

۴-۲-۲. **عقل:** برخی از فقها عقل را جزء مبانی فقهی این قاعده به‌شمار می‌آورند و معتقدند که دلیل عقل به نفی احکامی که خارج از طاقت و توان آدمی است، می‌پردازد (همان)؛ که این گروه برای این‌که عقل را به‌عنوان دلیلی برای اثبات قاعده نفی عسرو حرج معرفی کنند به بناء عقلا تمسک جسته و مؤید آن می‌دانند. ایشان بر این باورند که بناء عقلا قائم بر این است که احکام حرجی تجویز نشده و شارع مقدس که خودش رئیس عقلاست نمی‌تواند از این سیره مسلم عقلایی تخطی کند به‌عبارت‌دیگر چنانچه انسان را با عقل خودش تنها بگذارند و مجازاتی هم برای او در نظر نگیرند، حکم به مجاز بودن احکام حرجی نمی‌کند و شارع نیز با کشف این مطلب که در انجام این حکم حرجی مفسده‌ای وجود دارد، آن حکم را بدون شک مرفوع اعلام می‌دارد. همان‌گونه که آیات و روایات تأییدکننده این معنی هستند (قزوینی، ۱۳۷۱: ۲۵۶) علاوه بر بناء عقلا، طرفداران این نظر به قاعده لطف نیز استناد کرده‌اند و بیان کرده‌اند که تکلیف به آن مواردی که موجب سختی و مشقت تحمل‌ناپذیر است، خلاف لطف خداوند است؛ زیرا هدف و انگیزه تکلیف اطاعت فرمان خداوند است و این امر با تکلیف به آن‌چه که



از تحمل انسان فراتر است، نقض می‌شود. وضع چنین احکامی با لطف خداوند سازگاری ندارد و موجب دوری بندگان از درگاه او می‌شود (نایینی، ۱۳۷۶).

در مقابل برخی دیگر قائل به این هستند که دلیل عقلی دلالت می‌کند بر تکلیفی که موجب عسر و ضیق بوده و خارج از توان مکلف است و صدور چنین تکلیفی از سوی شارع قبیح است. ولی باید این نکته را مورد توجه قرارداد که تکلیف به ما لایطاق به معنای تکلیف به امری غیر مقدور است، اما در رابطه با این قاعده، عسرو حرجی که از آن بحث می‌شود؛ مکلف قادر به انجام آن است ولی انجام آن موجب سختی او می‌شود؛ بنابراین استدلال به دلیل عقل برای اثبات قاعده لا حرج ممکن نخواهد بود و از نظر عقلی مانعی برای تشریح احکام حرجی و الزام به امور سخت وجود ندارد؛ زیرا بسیاری از مردم برای رسیدن به منافع دنیوی و مانند آن امور حرجی را انجام می‌دهند (محقق بجنوردی، ۱۴۱۹: ۱/۲۵۲-۲۵۴؛ محقق داماد: ۱۴۰۶: ۲/۸۹؛ ایروانی، ۱۴۲۶: ۱/۱۷۴؛ مکارم، ۱۴۱۱: ۱/۱۶۲).

۲-۲-۵. **بناء عقلا:** عقلاء عالم تکلیف ما لایطاق را قبیح دانسته و بناء به دلالتی که در بحث از دلیل عقل ذکر آن گذشت، آن را نمی‌پذیرند، از آن جایی که حرج شخصی است و بسته به افراد متفاوت و درجه تحمل آن‌ها نیز متفاوت است؛ بناء عقلا نیز حرج را حصری نمی‌داند و قانون‌گذار که خود نیز جزو عقلاست قید مماثلتی برای آن مفروض گرفته است. البته باید توجه داشت که ملاک عسرو حرج هم شخصی است و هم نوعی. شخصی بودن آن به مناسبت تنگ شدن عرصه بر فرد است که به مناسبت تحمل و بنیه و طاقت او متفاوت است و از آن نظر نوعی است که عموماً نمونه یاد شده از طریق دادگاه و به یاری کارشناس و اهل خبره قابل تشخیص و سنجش است. بنابراین باید به هر دو معیار توجه داشت اگر چه که جنبه شخصی آن ترجیح دارد.

### ۲-۳. انواع عسرو حرج معنوی

۲-۳-۱. **حرج معنوی روانی:** حرج معنوی روانی عبارت است از اموری که باعث می‌شود تا شخص به لحاظ بعد روحی و روانی در تنگنا، سختی و فشار قرار گیرد.

۲-۳-۱-۱. **حرج معنوی روانی ناشی از مسائل حیثیتی:** منظور از آن عبارت است از سختی‌ها و دشواری‌هایی که از لحاظ عرض و آبرو، انسان را در تنگنا و مضیقه قرار می‌دهد و برای او عسرو حرج روانی ایجاد می‌کند و شخص به دلیل شرم و حیا در سختی و ضیق قرار می‌گیرد (شاهین فرد و نظری

توکلی، ۱۳۹۵). حرج روانی ناشی از مسائل حیثیتی شامل مواردی است که توضیح و تبیین چند نمونه از آن در ذیل می‌آید:

**الف. اشتغال زوج به حرفه‌ای منافای با حیثیت و مصالح خانوادگی زوجه:** گاهی شغل زوج یا حرفه‌ای که مشغول به آن است با حیثیت زن و مصالح خانوادگی او منافات دارد و شغل یا حرفه زوج، آبرو و اعتبار زوجه را خدشه‌دار می‌کند. بدین جهت زن صاحب حق به‌شمار می‌آید و نمی‌توان حق او را در انتخاب شغل همسرش نادیده انگاشت. زوج نیز به‌علت تکلیفی که در رابطه با حسن معاشرت با همسرش دارد شایسته نیست کاری را به‌عنوان حرفه یا شغل خویش در پیش بگیرد که باعث سرافکنندگی و عذاب روحی و روانی همسرش شود. دکتر کاتوزیان در این زمینه می‌گوید: «هرگاه کار ناشایست و مستمر شوهر زندگی زناشویی را برای زن تحمل‌ناپذیر کند، به‌گونه‌ای که از طاققت زن متعارفی در آن شرایط بیرون باشد، دادگاه می‌تواند به استناد آن حکم طلاق دهد؛ مشروط بر این که اجبار او به ترک آن شغل ممکن نشود و این مورد باید برای دادگاه احراز شود تا به موجب دوام عسر و حرج بتواند حکم کند» (کاتوزیان، ۱۳۸۵).

بند ۷ ماده ۸ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۵۳ در این خصوص مقرر داشته‌است: «عدم رعایت دستور دادگاه در مورد منع اشتغال به کار و حرفه‌ای که منافای با مصالح خانوادگی یا حیثیات شوهر یا زن باشد» در فرض تحقق این بند، همسر او می‌تواند از دادگاه درخواست گواهی عدم امکان سازش داشته‌باشد و دادگاه نیز در فرض احراز چنین موردی، گواهی عدم امکان سازش صادر خواهد کرد. به‌نظر می‌رسد داشتن شغلی که با حیثیت طرف مقابل در تضاد است اگرچه برای مدت کوتاهی مشغول به آن کار باشد باز هم تأثیر خود را برای در عسر و حرج قرار دادن طرف مقابل، حتی در زمانی که دیگر زوج یا زوجه اشتغال به آن حرفه را ترک کرده‌است، نیز خواهد داشت و موجب می‌شود تا اعضای خانواده تا مدت‌ها مورد سرزنش دیگران قرار بگیرند و از این لحاظ در سختی، حرج و عذاب روحی ناشی از آن باشند.

**ب. روابط نامشروع زوج و خیانت در حق زوجه:** دین مبین اسلام ازدواج را تنها راه برای پاسخ‌گویی به نیاز جنسی دانسته و در این زمینه محدودیت ایجاد کرده‌است. با این وجود خیانت و ارتکاب روابط نامشروع از سوی هر یک از زوجین امری غیرقابل انکار است و عوامل مختلفی همانند تنوع طلبی در گرایش به چنین روابطی تأثیرگذار است. قبح این‌گونه رفتار را می‌توان در چگونگی برخورد



خداوند متعال با اعمال منافی عفت همانند زنا معرفی کرد که به‌رغم بسیاری از مکتب‌های اخلاقی و حقوقی همچون مکتب اصالت لذت، مکتب منفعت‌گرایی و مکتب لیبرالیسم، ارتکاب آن را حتی در خلوت و با وجود رضایت طرفین نیز مستحق مجازات دانسته‌است.

چنان‌چه شوهر در زندگی زناشویی به همسر خود خیانت کرده و مرتکب عمل نامشروع شود، می‌تواند آثار زیان‌باری را بر زوجه تحمیل کند. آثاری که بر متعلقات غیرمالی او وارد می‌شود، می‌تواند صدماتی به شخصیت و روان او بزند، مانند افسردگی، خشم، سردرگمی، شک، ایجاد استرس، آسیب به عزت نفس، گوشه‌گیری، کاهش اعتمادبه‌نفس در مسائل جنسی و شخصی، ترس از حضور در جامعه به‌علت مخدوش شدن حرمت و آبرو. همه این موارد نشان از قرار گرفتن زن در عسر حرج معنوی است. علاوه بر این چنین مواردی از آثار خسارت معنوی نیز محسوب می‌شود. اگرچه زن تمایل به ادامه زندگی مشترک در چنین شرایطی داشته‌باشد باز هم این آثار به قوت خود باقی خواهندمانند. مردی که بدون توجه به حرمت و قداست کانون خانواده و جایگاه و مقام وفاداری در این کانون، به انجام عمل نامشروع و خیانت مبادرت می‌کند، طبق مواد ۱ و ۲ قانون مسئولیت مدنی، به‌علت خسارت و صدماتی که وارد آورده، ضامن است و همسر او می‌تواند به‌علت زینانی که از خیانت شوهر متحمل شده، جبران خسارت مادی و معنوی را از شخص زیان‌کار مطالبه‌کند. خیانت نسبت به همسر افزون بر مسئولیت مدنی برای شخص، مسئولیت کیفری نیز برای وی دنبال خواهد داشت. براساس نوع و میزان مجازات برای این نوع از جرم، شارع مقدس و به پیروی از آن قانون‌گذار نهایت خشونت و سخت‌گیری خود را در حق، زن و مرد متأهل به‌کارگرفته‌است (حد رجم) (شهسواری و رضوی، ۱۳۹۴).

مثال عینی عدم توجه به حرج معنوی روانی ناشی از مسائل حیثیتی، رأی قضایی است که در شعبه ۲۴ دادگاه تجدید نظر استان تهران صادر شده‌است. در این دادنامه با وجود اثبات رابطه نامشروع زوج و ارائه ادله لازم مبنی بر محکومیت وی به مجازات تعزیری به‌دلیل ارتکاب عمل نامشروع، درخواست طلاق زوجه به‌دلیل قرارگرفتن در عسرو حرج، توسط قاضی پرونده رد شده و آن را موجبی برای در عسرو حرج قرارگرفتن زوجه محسوب نکرده‌است (پیوست شماره ۱؛ شماره رأی نهایی: <https://ara.jri.ac.ir> قابل دسترس در ۹۱۰۹۹۷۰۲۲۲۴۰۱۱۵۴).

**نقد رأی:** با آثار زیان‌باری که ارتکاب عمل نامشروع و خیانت زوج در حق زوجه برای او به‌جا می‌گذارد، شایسته‌است که این مورد نیز دلیلی برای درخواست طلاق او به استناد ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی



باشد، با این وجود با بررسی برخی از آراء قضایی در این زمینه و نمونه دادنامه‌ای (شماره رأی نهایی: <https://ara.jri.ac.ir/9109970222401154>) که خلاصه آن بیان شد، ملاحظه می‌شود که با وجود اثبات خیانت و محکومیت زوج به مجازات تعزیری به دلیل ارتکاب عمل نامشروع، به خواسته زوج مبنی بر درخواست طلاق به استناد تخلف زوج از شروط ضمن عقد و همچنین عسر و حرج، توسط برخی از قضات توجهی نمی‌شود و ادله اثباتی را کافی برای اثبات خواسته زوج نمی‌دانند. این در حالیست که اگر خیانت و بی‌وفایی از سوی زوج اتفاق بیفتد، زوج عکس العمل بسیار شدیدی نسبت به آن از خود نشان داده و به راحتی می‌تواند زوج را به دلیل ارتکاب چنین عملی طلاق دهد و حتی در برخی از دادنامه‌ها ملاحظه شده که زوج بعد از طلاق همسرش، از فردی که با وی رابطه نامشروع داشته، درخواست جبران خسارت کرده و در نتیجه زیان‌کار محکوم به جبران خسارت مادی و معنوی وارده، شده است. علاوه بر این در مقام دفاع از زوج درجایی که زن مرتکب خیانت شده، سخن از غیرت او نسبت به همسرش در چنین موضعی به میان می‌آید برخلاف موردی که زوج عمل نامشروع یا خیانتی نسبت به همسرش مرتکب شود و زوج نیز به دنبال دادخواهی از وضعیت اسفباری که در آن قرار گرفته، برآید دیگر سخنی از غیرت او نسبت به شوهرش به میان نمی‌آید و از عکس العمل او در مقابل عمل ارتكابی همسرش، به حسادت تعبیر می‌شود؛ بنابراین باید این‌گونه پرسید که چرا در جایی که زوج مرتکب عمل غیرمشروعی می‌شود، بحث غیرت مطرح نیست و از آن به حسادت زنانه تعبیر می‌شود؟ چگونه است که وقتی در زندگی مشترک زن مرتکب عمل غیرقانونی و غیرمشروع می‌شود، شوهر می‌تواند و این حق را داراست که با استناد به تخلف از شروط ضمن عقد، همسرش را طلاق دهد؛ اما در مقابل جایی که شوهر مرتکب چنین عملی شده، درخواست زوج مبنی بر طلاق به استناد تخلف زوج از شروط ضمن عقد و عسر و حرج، توسط برخی از قضات به راحتی و بدون در نظر گرفتن ضربه روحی که به زن به علت خیانت شوهرش وارد می‌آید، رد می‌شود. به گونه‌ای که انگار در قانون بحث اخلاقیات مورد توجه قرار نمی‌گیرد.

**ج. سوء ظن و بدبینی بی‌جای زوج نسبت به زوجه:** در روابط زناشویی زندگی با شخص بدگمان و بدبین به شدت مشکل است؛ چراکه شخص بدگمان برای این که بتواند به درستی گمان خود برسد، به انجام کارهای ناروا و ناشایستی همچون تجسس و بعد از آن تهمت اقدام می‌کند. علاوه بر این وجود این صفت در شخص به‌ویژه در زوج باعث می‌شود که او در زندگی با همسرش با ترس و وحشت مواجه شود، هم چنین در همه حال این احتمال را به خود می‌دهد که همسرش نسبت به او به انجام فعل ناپسندی



همچون خیانت دست می‌زند؛ چنین عملی از سوی زوج، زوجه را در حرج روانی ناشی از مسائل حیثیتی گرفتار می‌کند (عباسی ولدی، ۱۳۹۰).

سوءظن بی‌جای زوج نسبت به همسرش حتی گاهی اوقات موجب روی آوردن او به کارهای خلاف اخلاق می‌شود؛ چرا که او وقتی می‌بیند با وجود این‌که نسبت به زندگی و شوهرش وفادار است ولی با این وجود باز هم شوهرش به فعل ناشایست خود ادامه می‌دهد و زن در این زندگی از لحاظ روحی و احساسی آسیب می‌بیند و در کنار این آسیب به این فکر می‌افتد که نسبت به رفتار همسرش مقابله‌به‌مثل کند و برای رهایی از این وضعیت غیرقابل تحمل دست به خیانت - که این عمل خود نمونه‌ای از آثار ناشی از لطمات و آسیب‌های روحی، احساسی و عاطفی است - بزند (شهسواری، ۱۳۹۴). در نهایت حتی این احتمال وجود دارد که زن به فساد نیز کشیده شود. به همین خاطر زوجه‌ای که در زندگی مشترک با چنین وضعیتی مواجه است و تحمل چنین شرایطی نیز برایش غیرممکن است، می‌تواند با مراجعه به دادگاه و شرح وضعیت حرجی خود که هم شامل حرج عاطفی و هم حیثیتی است با استناد به ماده ۱۱۳۰، تقاضای طلاق کند. بهتر است قاضی پرونده به وضعیت که زوجه در آن قرار گرفته، توجه کند و درک کند که زوجه در واقع در فشار و مشقت روحی و روانی شدیدی است. چنین حالتی از موجبات عسرو حرج معنوی است و از موجبات طلاق محسوب می‌شود؛ زیرا ادامه‌دادن به زندگی با چنین فردی با ویژگی‌ای که داراست، زندگی را به کامش تلخ و تحمل‌ناپذیر می‌کند.

در این خصوص دادنامه‌ای در شعبه ۱۲ دیوان عالی کشور در سال ۱۳۹۲ صادر شده است. در رابطه با زوجی که نسبت به همسرش سوءظن داشته و نسبت به وی فحاشی کرده است. او را تهدید و مورد ضرب و جرح قرار داده و با نصب دوربین مداربسته در اتاق خواب، موجبات عسرو حرج وی را فراهم کرده و علیه حریم خصوصی وی اقدام کرده است. در نهایت دادگاه در این خصوص رأی به محکومیت زوج به مطلقه کردن زوجه صادر کرده است (پیوست شماره ۲؛ شماره رأی نهایی:

<https://ara.jri.ac.ir> قابل دسترسی ۹۲۰۹۹۷۰۹۰۷۲۰۰۹۹۱)

در این رأی قضایی به شدت سختی و مشقتی که زوجه از باب نقض حریم خصوصی اش متحمل شده، توجه شده است و آن از مصادیق عسرو حرج به حساب آمده است. صدور چنین حکمی از سوی قاضی پسندیده و قابل ستایش است و این نشان‌دهنده میزان توجه قاضی پرونده به آسیب‌هایی است که هم در وضعیت کنونی زوجه متحمل آن شده و هم نسبت به آسیب‌هایی است که زوجه در فرض ادامه

دادن به زندگی مشترک با چنین شخصی به آن دچار می‌شود. به نظر می‌رسد در کنار چنین عنایتی توسط قاضی، در مواقعی که بر اثر بدبینی شوهر نسبت به همسرش آبروی او خدشه‌دار شود، بهتر است قانون‌گذار جبران خسارتی برای آن در نظر بگیرد.

۲-۳-۱-۲. **حرج معنوی روانی ناشی از مسائل عاطفی:** این نوع از حرج شامل دشواری‌ها و مشقت‌هایی است که از لحاظ احساسی و عاطفی شخص را در فشار و تنگنا قرار می‌دهد و باعث می‌شود تا فرد از لحاظ روانی در عسر و حرج قرار گیرد. در ادامه به چند نمونه از مصادق آن اشاره می‌شود؛ اگرچه مصادیقی که در این بخش ذکر می‌شوند شامل هر دو نوع عسر و حرج (مادی و معنوی) می‌شوند ولی در این جایگاه بخش معنوی آن مدنظر بوده و بیش‌ترین تأثیر را روی روح و روان زوجه می‌گذارد.

**الف. آمیزش نامتعارف با همسر:** شیوه استمتاع زوجین از یک‌دیگر متفاوت است که برخی متعارف‌اند همچون نزدیکی در قبل و برخی دیگر نامتعارف هستند. گاهی در مسائل زناشویی دیده می‌شود که برخی از مردان از همسرانشان درخواست آمیزش نامتعارف دارند و او را با این درخواست در تنگنا و فشار روحی و روانی شدیدی قرار می‌دهند. علاوه بر این که این‌گونه روابط از نظر روحی تأثیر سوئی بر روی همسران می‌گذارد، از نظر پزشکی نیز آثار و پیامدهای جبران‌ناپذیری دنبال دارد؛ که همه این موارد برای زوجه خطرناک خواهد بود. یکی از این روش‌های نامتعارف که مردان اغلب زنان را به چنین کاری مجبور می‌سازند، «وطی در دبر» و یا «نزدیکی از پشت» است. چنین شیوه‌ای که مردان برای ارضای تمایلات جنسی خود به آن متوسل شده‌اند، آثار و پیامدهای سوئی به دنبال دارد؛ آمیزش نامتعارف برای هر کدام از زوجین به‌طور خاص عوارضی به دنبال دارد. آثار سوء چنین آمیزشی برای زوجه ممکن است باعث بی‌اختیاری، مبتلا شدن به انواع سرطان‌ها همچون سرطان مقعد، سرطان دهانه رحم و مانند آن شود. علاوه بر این موارد، به دلیل این که لذت واقعی برای زن در رابطه جنسی، از طریق قبل انجام می‌شود و به‌خصوص در موردی که زوجه نسبت به روش آمیزش از دبر رضایتی ندارد، در این حالت زوجه دچار تغییر در مزاج (سرد مزاجی) و نسبت به تمایلات جنسی خود، بی‌میل می‌شود. این تا جایی است که خود را موجودی می‌بیند که به‌عنوان وسیله یا ابزاری برای تأمین شهوت همسرش بوده و نباید خودش از داشتن چنین غریزه‌ای لذتی حاصل کند. اصولاً در چنین روابطی مردان بیش‌تر به فکر ارضای شهوات خود هستند و درکی از مقدار درد و ناراحتی و اضطرابی که زن تحمل می‌کند، ندارند (رمضان زاده و همکاران، ۱۳۹۷).



چنانچه خانم‌ها توسط همسرانشان به برقراری رابطه جنسی نامتعارف اجبار شوند و به دلیل این‌که مکلف به تمکین هستند و خوف از این دارند که اگر نسبت به چنین درخواستی، ممانعت ورزند، از حق نفقه محروم خواهند شد؛ تن به چنین درخواستی می‌دهند. در چنین حالتی خانم‌ها به علت وجود حجب و حیا، نمی‌توانند وضعیت حرجی خود را به دادگاه گزارش دهند و درخواست رسیدگی کنند یا تحمل می‌کنند و یا این‌که آن را در دعاوی مانند سوء معاشرت و طلاق مطرح می‌سازند. هرچند در بسیاری از دعاوی قضایی آمیزش نامتعارف از سوی زوج را دلیل موجهی برای طلاق زوجه محسوب نمی‌کند و فشارها و ناملایماتی که زن در چنین زندگی تحمل می‌کند را در نظر نمی‌گیرد تا او را به وسیله طلاق از چنین وضعیتی رها سازد. علاوه بر این اثبات درخواست شوهر از همسرش برای برقراری رابطه جنسی نامتعارف در دادگاه از جانب زوجه، بسیار سنگین است؛ به دلیل این‌که قطعاً هیچ مردی اقرار به درخواست چنین روابطی از همسر خویش، نخواهد کرد. چنین زنی با توضیحاتی که داده شد، در وضعیت حرجی قرار گرفته است و علاوه بر این‌که از لحاظ جسمی دچار آسیب می‌شود، از لحاظ روحی، روانی و احساسی نیز به شدت لطمه می‌بیند.

با استناد به ادله زیر می‌توان نتیجه گرفت که استفاده از شیوه‌های نامتعارف در روابط زناشویی یکی از مصادیق عسرو حرج معنوی و هم‌چنین مصادیق سوء معاشرت است:

- **استناد به قاعده نفی ضرر:** با عنایت به این‌که انجام عمل زناشویی به شکل غیر متعارف و درخواست اعمال شیوه‌های گوناگون در حین رابطه توسط مردان آسیب‌های جسمی و روحی شدیدی برای زن ایجاد می‌کند. با توجه به قاعده لاضرر و مفاد آن قاعداً باید جواز چنین آمیزشی طبق این قاعده مرفوع شود، اگر مفاد این قاعده نفی حکم ضرری در نظر گرفته شود.

- **استناد به قاعده نفی عسرو حرج:** با توجه به مفاد قاعده نفی عسرو حرج، در دین اسلام حکمی که مکلف با به کارگیری آن به دشواری و سختی گرفتار شود (انصاری، ۱۴۱۹: ۴۶۴/۲) و سختی و دشواری که مردم برای رسیدن به اهداف خود، عادتاً آن را تحمل نمی‌کنند، وجود ندارد (صانعی، ۱۳۷۷)؛ بنابراین اگر زوجه به دلیل جواز چنین آمیزشی (وطی در دبر) به دشواری افتاده، در تنگنا و مضیقه قرار گیرد، این جواز برداشته خواهد شد. چنانچه تمکین زن از شوهرش و قبول درخواست وی برای چنین آمیزشی،

به واسطه شرایط جسمی و روانی زن، او را در عسر و حرج قرار دهد، زن می‌تواند نسبت به انجام آن ممانعت ورزد و به واسطه عسر و حرج هم مادی و هم معنوی که بر وی حاصل شده، با استناد به ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی، به دادگاه شکایت کرده و درخواست طلاق کند.

- استناد به قاعده لزوم معاشرت به معروف و ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی: آمیزش با همسر آن هم به شیوه غیر متعارف را می‌توان نوعی از روابط زناشویی نامقبول و هم‌چنین یکی از مصادیق سوء معاشرت به‌شمار آورد. این عمل مخالف سخن قانون‌گذار در ماده ۱۱۰۳ است که در آن زوجین مکلف به رعایت حسن معاشرت شده و این نوع از معاشرت باید در چهارچوب معروف معروف باشد. براین اساس آمیزش جنسی از طریق دبر شایسته ناست به‌خصوص درجایی که زوجه رضایتی نسبت به این نوع از آمیزش ندارد. هم‌چنین بنا بر گفته برخی از فقها معروف اقتضا می‌کند که آمیزش باید به گونه‌ای باشد که زوجین هر دو از آن لذت ببرند (طوسی، ۱۳۸۷: ۴/۲۶۶). رابطه جنسی که متعارف نیست و در آن فقط نیاز و غریزه شهوانی مرد ارضاء می‌شود و برای زن صرفاً ضرر و زیان و فشار جسمی و روحی به همراه دارد به‌طریق قطع مخالف معروفی است که زوجین در حقوق و تکالیفشان به مراعات آن توصیه شده‌اند. رأی قضایی صادر شده توسط شعبه ۸ دیوان عالی کشور در سال ۱۳۹۲ مؤید این مصداق است که در آن خانمی به‌دلیل رفتار نادرست جنسی همسرش، ایجاد رابطه جنسی از پشت به‌طور مکرر، عدم توجه همسرش به تمایل او، اجبارش به انجام این کار و آسیب‌دیدگی کمرش به علت اجبار زوج، در عسر و حرج قرار گرفته، نسبت به همسرش کراهت شدید پیدا کرده‌است. او با بذل ۲۸۳ سکه از ۳۱۳ سکه از مهریه‌اش تقاضای صدور طلاق کرده، دادگاه با احراز عسر و حرج زوج، حکم به طلاق وی داده‌است (پیوست شماره ۳، شماره رأی نهایی: ۹۲۰۹۹۷۰۹۰۶۸۰۱۳۳۶ قابل دسترسی <https://ara.jri.ac.ir>). با توجه به مطالبی که در ابتدای مبحث در رابطه با آمیزش نامتعارف بیان شد، دادنامه فوق‌الذکر که اشاره به رفتار جنسی نامناسب از سوی زوج و اجبار زوجه به انجام آن دارد، موجب کراهت شدید زوجه نسبت به زوج شده و آسیب‌های ناشی از آن نیز متوجه زوجه گشته‌است؛ لذا این رأی قضایی مؤید مطالبی است که در رابطه با عسر و حرج ناشی از روابط جنسی



نامتعارف بیان شد و نشان از این است که عسرو حرج معنوی ناشی از آن به حدی رسیده که دیگر زوجه قادر به تحمل آن نبوده، کراهت شدید نسبت به زوج پیدا کرده و برای رهایی از چنین وضعیتی حتی حاضر شده قسمت اعظم مهریه اش را بذل کند.

ب. اختیار کردن همسری دیگر توسط زوج: اگرچه در جامعه جاهلیت و صدر اسلام، بحث تعدد زوجات توهینی به همسر اول به شمار نمی‌رفت، اما در جوامع معاصر به روشنی دیده می‌شود - به‌ویژه در جایی که مردان از قانون تعدد زوجات سوء استفاده می‌کنند - که چندهمسری نوعاً موجب رنج و ناراحتی همسر نخست می‌شود و اضطرابی که از آن ناشی می‌شود آرامشی را که طبق آیات قرآن کریم مهم‌ترین و اساسی‌ترین اهداف زندگی مشترک است را برهم می‌زند؛ به همین دلیل ازدواج مجدد زوج از مصادیقی است که حقوق‌دانان طبق ماده ۱۱۳۰ تصریح کردند که: «اگر ازدواج مجدد زوج مشکلات روحی شدیدی برای زوجه اول و عسرو حرج او شود و ادامه زندگی را بر وی مشقت‌آمیز و تحمل‌ناپذیر کند می‌تواند با رجوع به حاکم شهر، تقاضای طلاق کند».

زوجه در اینجا از لحاظ روحی و روانی آسیب‌های جبران‌ناپذیری همچون احساس بی‌اعتمادی، احساس شکست، گوشه‌نشینی و مشکلات مادی و معنوی دیگر که ناشی از ازدواج مجدد همسرش است را می‌بیند؛ زیرا که او نمی‌تواند کسی دیگری را شریک همسر خود ببیند. این مورد نیز یکی از مصادیق عسرو حرج معنوی است و مشمول ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی می‌شود. در این زمینه نیز با مطالعه دادنامه‌های صادره از سوی مراجع قضایی موردی یافت شد که در آن زوجه به‌علت سوء رفتار زوج، ازدواج مجدد، ادعای عسرو حرج و تحقق شروط ضمن عقد تقاضای طلاق کرده و از کلیه حقوق مالی خود من جمله مهریه و جهیزیه صرف‌نظر کرده‌است. دادگاه با بررسی‌های انجام‌شده، با ذکر دلایلی چند عسرو حرج زوجه را احراز کرده‌است. این دلایل عبارتند از: ۱- مفارقت جسمانی زوجین بیش از ۵ سال ۲- صرف‌نظر زوجه از کلیه حقوق مالی از جمله مهریه و جهیزیه ۳- عدم توجه زوج به رضایت زوجه در زمینه ازدواج مجدد و اقدام به اختیار همسری دیگر؛ اگرچه ازدواج مجدد او به تجویز دادگاه بوده - است؛ چراکه تجویز دادگاه نافی مشکلات به‌وجود آمده‌است. در نهایت دادگاه حکم به طلاق وی به علت عسرو حرج صادر کرده‌است (پیوست ۴، شماره رأی نهایی: ۹۲۰۹۹۷۰۹۰۶۸۰۱۰۲۷ قابل دسترسی

ج. محبوس کردن زوجه در منزل: از آثار ریاست مرد در خانواده، نظارت بر رفت و آمدها و معاشرت‌های زن در خانواده است و لزوم و ضرورت آن از طرف مرد به دلیل مصالح و منافع خانواده مورد توجه قرار می‌گیرد. گاهی در خانواده‌ها دیده می‌شود که شوهر علاوه بر این که همسرش را از رفت و آمد با خویشان منع می‌کند، از رفت و آمد با والدینش نیز جلوگیری می‌کند و او را به نوعی در منزل حبس می‌کند که برخی منع زوج از رفت و آمد، در درجه خفیف مثل منع زن از دیدار پدر و مادرش یا منع از اشتغال به حرفه‌ای را، منع از انجام تکالیف اجتماعی به‌شمار آورده‌اند (نقیبی، ۱۳۸۶)؛ که چنین عملی از طرف شوهر به نوعی زمینه‌سازی برای ابتلای زوجه به بیماری‌های روحی است و او را در عسر و حرج معنوی قرار می‌دهد.

برخی از فقها همچون آیت‌الله خویی (ره) خروج زن از منزل بدون اجازه همسر را در صورتی منع می‌کند که با حق استمتاع شوهر منافات داشته باشد (خویی، ۱۴۱۰: ۲/۲۸۹). طبق این نظر می‌توان گفت: همه بیرون رفتن‌های زن با حق استمتاع شوهر منافاتی نخواهند داشت تا به سبب آن حکم به حرمت و عدم خروج او از منزل داد. هم چنین بیرون آمدن متعارف زن از خانه موجب پایمال کردن حق مرد و یا انجام فعل حرام نیست؛ به این دلیل که از نظر فقهای اسلام و مراجع عظام تقلید حقوق زوج بر زوجه مشخص است و این دو با هم منافاتی ندارند. لذا صحیح و عادلانه به نظر نمی‌رسد که زوج همسرش را در منزل حبس کرده و آن را حقی برای خود بداند که به سبب آن زوجه را حتی از ارتباط با والدینش نیز منع کند.

برخی از فقهای معاصر نیز همچون آیت‌الله سیستانی، شبیری زنجانی و موسوی اردبیلی وجود حق منع خروج زن از خانه را به شکل مطلق برای زوج مغایر با قاعده امساک به معروف و معاشرت نیکو با زوجه می‌دانند و از طرفی دیگر قاعده نفی حرج را سدی برای چنین باوری می‌دانند که راه را بر چنین عقیده‌ای مسدود می‌کند (فضل الله، ۱۳۸۳؛ مکارم، ۱۴۲۴: ۶/۱۲۴) لذا بهتر است قضات نیز در مواجهه با پرونده‌های مربوط به درخواست طلاق به استناد عسر و حرج ناشی از فعل شوهر مبنی بر منع زوجه برای خروج از منزل، به فشار روحی و روانی که زنان با بودن در چنین شرایطی متحمل می‌شوند نیز توجهات لازم را مبذول کنند و نظر مشهور فقها که خروج زن از منزل را حرام می‌دانند، اعمال نکنند چرا که باتوجه به پویا بودن فقه - که برخی از فقهای معاصر نیز آن را در نظر گرفته و طبق آن خروج زن از منزل را چنانچه منافی با حقوق شوهر نباشد را بلا اشکال دانسته‌اند - و هم چنین با در نظر گرفتن شرایط



جامعه امروزی شایسته به نظر نمی‌رسد که به زن که در دنیای امروز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و حضور و مشارکت او در عرصه‌های مختلف جامعه ضروری است، به چشم یک برده نگریست و خروج او از منزل را مانع شد.

۳-۱-۳-۲. حرج معنوی روانی ناشی از فشارهای جسمانی: اعمال خشونت علیه زن، شامل هر اقدامی که باعث آزار جسمی، روانی و جنسی زن می‌شود، می‌شود و از نظر دین اسلام اقدام به خشونت علیه زن نیز مسئولیت سنگینی را همراه دارد. در آیه ۳۴ سوره نساء نیز ترتیبات خاصی را در روابط زوجین مقرر ساخته که درباره منظور آیه و تطبیق آن با حقوق و کرامت انسانی زن اختلافی میان عالمان علم فقه دیده می‌شود و کسانی که خشونت علیه زن مانند کتک زدن را جایز می‌دانند به این آیه استناد می‌کنند.

در رابطه با این آیه باید گفت: خداوند متعال در این آیه، سه راهکار تربیتی که عبارتند از: موعظه، دوری از همسر در بستر و ضرب، برای این که از نشوز زن جلوگیری شود، ارائه کرده است. روشن است که اگر چنین راهکارهایی در حوزه خود به درستی به کار گرفته شود، مناسب و شایسته خواهد بود و حتی می‌تواند صفا و آرامش را به کانون خانواده برگرداند. در مورد دو راهکار اول که مفهومی روشن دارند، اختلافی دیده نمی‌شود اما در مورد راهکار سوم اختلافاتی در میان فقها به چشم می‌خورد.

اگر منظور آیه از واژه «واضربوهن» را معنای ظاهری آیه که به معنای «کتک زدن» است؛ باشد به این معناست که خشونت و کتک زدن زن جایز است، در حالی که نمی‌توان پذیرفت خداوند متعال مروج خشونت در خانواده و به دنبال آن در جامعه باشد. در متون روایی نیز، هنگامی که از چگونگی ضرب پرسش می‌شود، به خفیف‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود که عبارت است از: «والضرب بالسواک و شبه ضربا رفیقا؛ زدن باید با وسایلی مانند مسواک و امثال آن باشد آن هم با مدارا و ملایمت» (صدوق، ۱۴۱۵: ۳۵۰). لذا آن چه که در این روایت به آن اشاره شده، این است که شیوه زدن باید ملایم و خفیف باشد به شکلی که نه موجب جراحت و شکستگی بشود و نه باعث سرخی و کبودی، در غیر این حالت موجب دیه یا قصاص برای زوجه خواهد بود (مغنیه، ۱۳۷۸: ۵۰۱/۲).

به نظر می‌رسد در این میان طبق نظر شیخ صدوق استفاده از راهکار سوم «ضرب زوجه» اگر چه به نحو خفیف، در اثر تکرار و مداومت ممکن است نتیجه عکس داشته باشد و زوجه به جای وفادار شدن به حقوق مرد، سرسختی نشان دهد و به لجبازی روی آورد و نه تنها نتیجه مثبتی نداشته باشد بلکه موجب



جری شدن او نسبت به اقدام اعمال نادرست در جهت تضییع حقوق زوج شود؛ بنابراین زدن واقعی و دردآور به نحو اولی نمی‌تواند تأثیر درست و مثبتی بر روی او داشته باشد، بلکه موجب کینه و نفرت نسبت به همسرش می‌شود و او دیگر نمی‌تواند نگاهی همچون قبل به همسرش داشته باشد و علاوه بر آسیب جسمی موجب آسیب‌های روحی و روانی نیز بر وی می‌شود (صدوق، ۱۴۰۹: ۵/۲۱۵).

در این بخش نیز همانند دیگر بخش‌های مذکور، خلاصه‌ای از یک دادنامه به‌عنوان نمونه که در شعبه ۲۳ دیوان عالی کشور صادر شده بیان می‌شود که در آن زوجه به‌دلیل عسروحرجی که به واسطه ضرب و جرح، فحاشی، توهین و عدم پرداخت نفقه برایش حاصل شده، درخواست طلاق داشته‌است که در نهایت با گذراندن مراحل دادرسی توسط دادگاه، حکم به طلاق وی توسط دادگاه با احراز عسروحرج و با استناد به مواد ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۲۵۷ قانون مدنی داده شده‌است که در ادامه زوج نسبت به رأی صادر شده تقاضای تجدیدنظرخواهی کرده‌است که در نهایت با بررسی‌های دوباره، پرونده به دیوان عالی ارسال می‌شود و دیوان نیز رأی را مخدوش و دارای ایراد به‌شمار می‌آورد و عمده دلیل برای صدور حکم طلاق را که ایراد ضرب و جرح توسط زوج و عدم پرداخت نفقه است را کافی ندانسته و در رابطه با ایراد ضرب و جرح قائل به این بوده که صرف یک بار عمل ضرب، نمی‌تواند به‌عنوان دلیلی برای عسروحرج قرار گیرد و سوءرفتار زوج باید مستمر بوده باشد به‌حدی که ادامه زندگی را برای زوجه غیرقابل تحمل سازد تا دلیلی برای اثبات عسروحرج واقع شود و مانند آن (پیوست ۵، شماره رأی نهایی: <https://ara.jri.ac.ir> ۹۲۰۹۹۷۰۹۰۸۳۰۰۲۸۰ قابل دسترسی).

**نقد رأی:** ذکر این نکته ضروری است که در کلیه آسیب‌های جسمانی که توسط شوهر بر جسم زن وارد می‌شود زوجه تألمات و زیان‌های مختلفی را متحمل می‌شود تا شاید بتواند به حالت پیشین و طبیعی خود بازگردد و چه بسا که در اکثر مواقع امکان بازگشت کامل وجود ندارد و او در چنین وضعیتی در عذاب ناشی از آلام جسمی و فشارهای عصبی گوناگون می‌سوزد و از سوی دیگر هزینه دارو و درمان، مخارج زندگی و سایر هزینه‌های مربوط به مشکلات او می‌افزاید. علاوه بر این ممکن است برای همیشه زمین‌گیر شود و دیگر نتواند به حالت ابتدایی برگردد و لذا آسیب‌ها و صدماتی که به واسطه عمل زوج به بدن و سلامتی جسمی او وارد می‌شود، سبب می‌شود که او هم از نظر جسمی و افزون بر آن از نظر روحی در عسروحرج قرار گیرد و به‌عبارت‌دیگر زوجه در چنین شرایطی در وضعیت عسروحرج مادی و معنوی گرفتار می‌شود با این حال بند ۴ تبصره ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی تنها به عسروحرج مادی به وجود



آمده به واسطه ضرب و شتم زوجه توجه کرده و علاوه بر این، مستمر بودن و تکرار آن را دلیلی برای ثبوت عسرو حرج دانسته است. این به این معناست که قانون‌گذار جواز ضرب زوجه را به صورت ضمنی پذیرفته است در حالی که نباید قانون‌گذار چنین حقی را برای زوج حتی برای یک مرتبه قائل باشد (چه زوجه مقصر بوده باشد و چه نباشد). لذا در بیش تر مواردی که زن از طرف شوهر کتک خورده و آسیب می‌بیند و عواطف و احساساتش جریحه‌دار می‌شود، قاضی به دلیل مستمر نبودن، صرف یک بار عمل ضرب را کافی برای اثبات عسرو حرج نمی‌داند. این در حالی است که ورود آسیب جسمی به زن با خصوصیات هم چون کبودی، خراش و شکستگی شرعاً جایز نیست زیرا با مراجعه به آیات و روایاتی که چگونگی رفتار با همسران را معین کرده است و هم چنین حتی در فرض پذیرش جواز ضرب زوجه که آن را محدود به چوب مسواک و هم چنین زدن بدون درد و بدون جراحت ساخته است، نمی‌توان به راحتی یک بار عمل ضرب را ناکافی برای اثبات عسرو حرج دانست علاوه بر این باید به عسرو حرج معنوی ناشی از ضرب و آسیبی که به واسطه آن حاصل می‌شود نیز توجه نمود و ساختار فیزیکی و روانی زن را نیز مدنظر قرار داد تا حقوق او ضایع نشود و خسارت ناشی از آن اعم از مادی و معنوی جبران شود؛ زیرا که آسیب و صدمه‌ای که به بدن و سلامتی جسمی وارد می‌شود دارای هر دو جنبه مادی و معنوی است و هم چنین طبق اصل ۲۲ قانون اساسی که سلامت جسمانی افراد جامعه را تضمین کرده و ماده ۱ و ۲ قانون مسئولیت مدنی، عامل زیان مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود است.

### ۲-۱-۳. حرج معنوی ناشی از مسائل مالی

با عنایت به این مطلب که عدم پرداخت نفقه از سوی زوج، تنها مصداق یافت شده از این نوع حرج می‌باشد که در عسرو حرج قرار گرفتن زوجه به دلیل مضیقه و تنگنای شدید اقتصادی و عواقب آن کاملاً محسوس است نیازی به بررسی آراء قضایی نیست.

### ۳-۱-۳. حرج معنوی ناشی از رویه قضایی

چنانچه زن برای برون‌رفت از وضعیت حرجی، خواهان طلاق به استناد ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی باشد، اثبات عسرو حرج با توجه به قاعده «البینه علی المدعی» به عهده او است؛ لذا در این خصوص ایراداتی در رویه قضایی وجود دارد که سختی و مشقت حاکم بر زوجه را دو چندان می‌سازد که در ادامه موارد آن احصاء می‌شود:

**الف. زمان بر بودن اثبات عسرو حرج:** در جریان رسیدگی به پرونده‌های مربوط به عسرو حرج، زن باید علاوه بر اثبات موردی که باعث عسرو حرج وی شده، وضعیت حرجی خود را که ناشی از آن مورد بوده را نیز اثبات کند. چنین اقداماتی از سوی زوجه به علت دشوار بودن، زمان بر نیز خواهد بود به گونه‌ای که او مجبور است چندین سال زمان را صرف اثبات اموری که باعث شده تا او در وضعیت غیر قابل تحملی قرارگیرد، کند؛ و این مسئله می‌تواند به نوعی او را در وضعیت حرجی و دشوار قرار دهد؛ زیرا مدت زمان زیادی از عمر وی برای اثبات مسئله عسرو حرج سپری می‌شود و هم‌چنین موقعیت‌های ارزشمندی از او تلف می‌شود که به هیچ وجه قابل بازگشت نخواهد بود و او حتی در این مدت به مرزی از مشقت و دشواری می‌رسد که به دلیل سخت‌گیری‌های قانونی و هم‌چنین طولانی شدن زمان رسیدگی و اثبات، حاضر می‌شود تا از حقوق مالی خود صرف‌نظر کند تا بدین وسیله بتواند وضعیت حرجی خود را به قاضی اثبات کند و خود را از چنین وضعیت تحمل‌ناپذیری رهایی بخشد.

به‌عنوان نمونه می‌توان به خلاصه رأی صادر شده در شعبه ۲۶ دادگاه تجدید نظر اشاره نمود که در آن زوجه به دلیل ترک زوجیت، عدم پرداخت نفقه و سوء معاشرت و مفارقت به مدت شش سال درخواست طلاق داشته‌است که دادگاه پس از تحقیقات لازم و نظریات داوران و احراز عسرو حرج حکم به طلاق زوجه به دلیل عسرو حرج داده است که در آن مفارقت طولانی مدت زوجین قرینه‌ای برای اثبات عسرو حرج بوده است (پیوست ۶، شماره رأی نهایی ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۲۶۰۱۲۸۵: قابل دسترسی <https://ara.jri.ac.ir>).

**نقد رأی:** با عنایت به دادنامه‌هایی که در این رابطه آورده شده، یکی از ملاک‌هایی که دادگاه‌ها برای اثبات عسرو حرج در نظر می‌گیرند، مفارقت جسمانی زوجین به مدت طولانی است. مفارقت جسمانی زوجین که در دادنامه‌ها ملاحظه می‌شود، سالیان طولانی را شامل می‌شود که زوجین به دلیل اختلافاتی که با هم دارند، جدای از هم زندگی می‌کنند. چنین عاملی علاوه بر این که موجبی برای در سختی قرار گرفتن زوجه است و می‌تواند از لحاظ روحی و روانی بر روی زوجه تاثیرگذار باشد و سبب شود تا مدت زمان زیادی از جوانی وی در این بین تلف شود حال پس از گذشت این مدت و در نهایت با اثبات علت عسرو حرج که به سختی حاصل شده، تنها چیزی که عاید زوجه می‌شود، حکم طلاقی است که با تحمل مشقت غیرقابل وصفی از دادگاه اخذ کرده‌است. در این شرایط ابتدا پرسشی که به ذهن متبادر می‌شود این است که آیا جبرانی برای این زمان طولانی که از عمر زوجه تلف شده، می‌تواند وجود داشته باشد؟



چه کسی، چه طور و چگونه می‌تواند این مدت زمان را که اصولاً از سال‌های جوانی زوجه است، جبران کند؟ قانون‌گذار چه تمهیداتی برای این موضوع در نظر گرفته است؟ طولانی بودن رویه قضایی یکی از دلایلی است که موجب می‌شود تا چنین وضعیتی پیش آید و خسارت جبران‌ناپذیری بر زوجه وارد آید و عسرو حرج مضاعفی را بر زوجه تحمیل کند.

علاوه بر موارد ذکر شده در دعوی مربوط به عسرو حرج زوجه که مطابق ماده ۱۱۳۰ حق طلاق در صورت اثبات علت عسرو حرج توسط زوجه به او داده شده، متأسفانه افزون بر دشواری بودن اثبات دلیل عسرو حرج و هم چنین وضعیت حرجی که زن در آن قرار گرفته و در نهایت اثبات چنین مسئله‌ای، زمانی که بحث اخذ حقوق مالی پیش می‌آید، برخی از قضات بحث «مهرم حلال، جانم آزاد» را مطرح می‌کنند تا زوجه از مهریه و نفقه خود گذشت کند و سپس بعد از آن حکم طلاق وی را صادر می‌کنند. در جایی که به واسطه نشوز زوج، زن در عسرو حرج قرار گرفته، چگونه می‌شود پذیرفت که به این عبارت که مبنای آن هم مشخص نیست، توسط قاضی محکمه استناد شود و خواستار این شود که زن برای اخذ حکم طلاق، از گرفتن حقوق مالی خود صرف نظر کند. به چه دلیلی باید یک ضرب‌المثل مستند یک حکم قرار بگیرد؟ در حالی که وقتی عقد نکاح بین طرفین منعقد می‌شود، آثار مالی خود را نیز برای زوجه به همراه خواهد داشت. در این حالت اگر بنا می‌بود که زن حقوق مالی‌اش را در دعوی مذکور بذل کند، دیگر نیازی به صرف این همه وقت و هزینه و تحمل این همه مشقت و سختی برای اثبات عسرو حرج نبود. بلکه زوجه می‌توانست در همان ابتدا با بذل حقوق مالی خود، با توافق، طلاق توافقی بگیرد. لذا در چنین حالتی از قانون‌گذار انتظار می‌رود که نسبت به اصلاح رویه قضایی که با وجه به اشاراتی که به نواقص موجود در آن شد، بپردازد و هم چنین نسبت به جبران خسارات ناشی از عسرو حرج و مدت زمانی که زوجه باید برای اثبات عسرو حرج صرف کند، جبرانی در نظر گرفته تا اگرچه نمی‌توان چنین خسارتی را که به واسطه تلف شدن عمر زوجه به وی وارد شده است را کامل جبران کرد، اما امر به جبران خسارت مادی و معنوی از سوی قانون‌گذار بی‌فایده به حال او نخواهد بود.

**ب. اثبات عسرو حرج معنوی به قاضی مرد:** زمانی که زن در زندگی مشترک بنا به دلایلی در وضعیتی قرار می‌گیرد که برای او تحمل چنین شرایطی سخت و دشوار بوده و با استناد به قاعده نفی حرج و هم چنین ماده ۱۱۳۰ خواستار جدایی از همسرش می‌شود، در چنین صورتی او باید علاوه بر موردی که موجب در عسرو حرج قرار گرفتیش شده، وضعیت حرجی خود را نیز به قاضی ثابت کند؛ اما از

آن جایی که معمولاً قضات محاکم مرد هستند، چه طور ایشان که از لحاظ خصوصیات روانی متفاوت از یک زن هستند، می‌توانند عسرو حرج یک زن را - به خصوص در مواردی که علت در عسرو حرج قرار گرفتن زوجه امری پوشیده همچون بی‌توجهی به حقوق جنسی وی است - تشخیص دهند. به این خاطر که قضات رسیدگی‌کننده به چنین پرونده‌هایی مرد هستند و صلاحیت کافی و لازم را که بخواهند عسرو حرج روانی زوجه ناشی از اقدام زوج را تشخیص دهند را ندارند و یا این که در عرفی بزرگ شده‌اند که خشونت و بی‌احترامی نسبت به زوجه را در حد شکستن دست و پا آن هم برای بار چندم می‌دانند، ولی به این توجه نمی‌کنند که عسرو حرج شخصی است و زنی که مثلاً در پایتخت بزرگ‌شده، کوچک‌ترین بی‌احترامی می‌تواند او را در وضعیت حرج روانی قرار دهد و به او آسیب زند. در محاکم رسیدگی به دعاوی خانوادگی اگرچه مشاور زن وجود دارد، اما وجود ایشان کافی به نظر نمی‌رسد چرا که نظر نهایی از سوی قاضی مرد داده می‌شود و نیاز است که قانون اصلاح شود و قاضی زن و مرد سهم یکسانی در انشاء حکم داشته باشند تا این نقیصه رفع شود.

#### ۴. نتیجه‌گیری

در این پژوهش با بررسی و مذاقه در کتاب‌ها، مقالات و دادنامه‌های قضایی، عسرو حرج معنوی تعریف شد و ادله‌ای که دلالت بر این نوع از عسرو حرج دارند، مورد بررسی قرار گرفت. در نهایت نتیجه‌ای که از این جستار حاصل شد این است که ادله‌ای که از آیات و روایات بر قاعده نفی عسرو حرج وارد شده، عام و مطلق بوده و شامل انواع عسرو حرج اعم از مادی و معنوی می‌شود؛ بنابراین تأثیر عسرو حرج معنوی بر طلاق ثابت است زیرا آسیب‌های ناشی از آن گاهی بیش‌تر و حتی غیرقابل تحمل‌تر از آسیب‌های ناشی از عسرو حرج مادی است. پس از بررسی این موارد، با دقت و امعان نظر در چندین دادنامه، مصادیق عسرو حرج معنوی زوجه که از ناحیه زوج و هم‌چنین رویه قضایی بر وی عارض می‌شود، ذکر و مورد بررسی قرار گرفت. در این نوشتار مصادیق عسرو حرج معنوی به سه حالت تقسیم شد که عبارتند از:

- الف. حرج معنوی روانی: این نوع از حرج به سه دسته، حرج روانی ناشی از مسائل حیثیتی، حرج روانی ناشی از مسائل عاطفی و حرج روانی ناشی از فشارهای جسمانی تقسیم شده‌است.
- ب. حرج معنوی ناشی از مسائل مالی: عدم پرداخت نفقه از سوی زوج، تنها مصداق یافت شده از این نوع حرج است.



ج. حرج معنوی ناشی از رویه قضایی: این نوع از عسرو حرج نیز در دو مبحث حرج معنوی زمان بر بودن اثبات عسرو حرج و اثبات عسرو حرج معنوی به قاضی مرد مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به توضیحات فوق، باید گفت با استناد به قاعده لاجرح و اثبات شمول پذیری آن نسبت به حرج‌های معنوی، موارد مذکور در بند الف و ب می‌تواند دلیلی برای طلاق قضایی زوجه باشد. در خصوص بند پ که حرج معنوی ناشی از رویه قضایی است، توجه جدی قانون‌گذار را می‌طلبد تا در این زمینه با توجه به پیشنهادهایی که در این پژوهش ارائه می‌شود، اصلاحات لازم را برای بهتر شدن رویه قضایی اعمال کند.

در قانون مدنی حق طلاق با مرد بوده و جز در مواردی خاص این حق به زن داده شده تا بتواند درخواست طلاق کند. اگر زوجه مدعی طلاق به دلیل عسرو حرج باشد طبق قاعده «البینه علی المدعی»، باید عسرو حرجش را نزد قاضی مرد ثابت کند که از لحاظ روحی و روانی کاملاً با جنس زن متفاوت بوده و بی‌شک قاضی مرد نمی‌تواند احوالات زنی را که در عسرو حرج قرار گرفته را به درستی درک کند؛ به همین خاطر در سال‌های اخیر برای درک بیش‌تر احوالات زن، مشاور خانم در کنار قاضی مرد قرارداد شده تا کمکی به جنس زن در جهت تشخیص و درک وضعیت او باشد. اگرچه چنین عملی از سوی قانون‌گذار قابل ستایش است اما پیشنهاد می‌شود:

۱. قاضی مرد و خانمی که به‌عنوان قاضی مشاور در دادگاه قرارداد شده، در صدور رأی سهم یکسانی داشته باشند؛ چرا که اثبات عسرو حرج به قاضی مرد به شدت دشوار بوده و این موجب هدر رفت عمر زوجه و آسیب معنوی بیش‌تر به زن می‌شود.
۲. علاوه بر این از قانون‌گذار انتظار می‌رود برای طلاقی که به‌علت عسرو حرج از سوی دادگاه صادر می‌شود عنوانی را در زمره طلاق بائن تعریف کند تا به واسطه آن قاضی برای بائن شدن طلاق، زوجه را مجبور به بذل کل یا قسمتی از مهریه نکند.
۳. لزوم آموزش‌های کاربردی افراد قبل و بعد از ازدواج در راستای آشنایی با انواع عسرو حرج و آگاهی از صدمات آن به کانون خانواده، خواستار توجه جدی قانون‌گذار به عسرو حرج معنوی و گنجاندن آن در قانون است اگرچه چنین درخواستی نیازمند مدت زمان طولانی است ولی انجام آن موجب می‌شود تا حرج‌هایی که بر زن وارد می‌شود کم‌تر شود.

۴. با عنایت به عدم توجه وافی به مسائل روانی زوجین در احکام فقهی و حقوقی پیشنهاد می‌شود مطالعات بین رشته‌ای بین علم روان‌شناسی و فقه و حقوق انجام شود تا خلاء ناشی از عدم توجه به بعد روان در قانون‌گذاری برطرف شود.

### ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش: پژوهش حاضر مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه بین‌المللی امام خمینی<sup>(۹)</sup> قزوین است. ملاحظات اخلاقی از جمله اصول رازداری و محرمانه ماندن اطلاعات هویتی در این پژوهش کاملاً رعایت شده است.

حامی مالی: این پژوهش بدون حامی مالی و با هزینه شخصی نویسندگان انجام شده است.

تضاد منافع: انجام این پژوهش برای نویسندگان هیچ تضاد منافی دنبال نداشته است و نتایج آن کاملاً شفاف و بدون سوگیری گزارش شده است.

تشکر و قدردانی: بدین وسیله از تمامی عزیزانی که ما را در انجام این پژوهش کمک کردند تشکر و قدردانی می‌شود.

دسترسی به داده‌ها: داده‌هایی که از این مطالعه پشتیبانی می‌کنند به دلیل عمومی نبودن داده‌ها در قابل دسترس نیست. در صورت تقاضا با ایمیل [moosazarghi@yahoo.com](mailto:moosazarghi@yahoo.com) تماس بگیرید.

### منابع

- قرآن کریم. (۱۳۷۳). ترجمه ناصر مکارم شیرازی. قم: دارالقرآن الکریم.
- ابن اثیر، مبارک بن محمد. (بی تا). النهایه فی غریب الحدیث. قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان
- ابن فارس، ابوالحسین بن زکریا. (۱۴۰۴). معجم المقاییس اللغه. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دارالفکر الطباعه و النشر و التوزیع.
- اصفهان، حسین بن محمد راغب. (۱۴۱۲). مفردات الفاظ قرآن. بیروت: دارالعلم - الدارالشامیه.
- ایروانی، باقر. (۱۴۲۶). دروس تمهیدیه فی القواعد الفقهیه. قم: دار الفقه للطباعه و النشر.
- انصاری، مرتضی. (۱۴۱۹). فرائد الاصول. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- بابویه قمی، محمد بن علی. (۱۴۱۵). المقنع. قم: مؤسسه امام هادی (ع).
- بجنوردی، سید حسن. (۱۴۱۹). القوائد الفقهیه. قم: نشر الهادی.
- حسینی شیرازی، سید محمد. (۱۴۱۳). الفقه، القواعد الفقهیه. قم: مؤسسه امام رضا (ع).
- حسینی مراغی، سید میر عبدالفتاح. (۱۴۱۷). العناوین الفقهیه. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- خوانساری نجفی، موسی. (۱۳۷۳). رساله فی قاعده نفی ضرر. قم: مکتبه المحمديه.
- رمضان زاده، ام البنین؛ چوپانی مرسی، حبیب الله؛ زرقی، موسی و عباسی، محمود. (۱۳۹۷). آمیزش نامتعارف و پیامدهای فقهی آن. مجله فقه پزشکی، ۴ (۳۴ و ۳۵) ۹۲-۱۰۲.



- روشن، محمد. (۱۳۹۳). حقوق خانواده. تهران: انتشارات جنگل، جاودانه.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۴۱۵). الرسائل الاربع. قم: مدرسه امام صادق (ع).
- شاهین فرد، خاطره؛ نظری توکلی، سعید؛ عمانی سامانی، رضا و عابدینی، احمد. (۱۳۹۵). شمول پذیری قاعده لا حرج نسبت به حرج‌های غیر جسمانی و پیامدهای فقهی آن. مجله فقه پزشکی، ۸ (۲۶ و ۲۷)، ۲۵۵-۲۶۱. Doi:10.5349/22037/mfj.v8i27-26.15349
- شیروی، عبدالحسین. (۱۳۹۷). حقوق خانواده. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم اسلامی دانشگاه‌ها (سمت). طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الامامیه. تهران: مکتبه المرتضویه الاحیاء الآثار الجعفریه. صانعی، مهدی. (۱۳۷۷). رفع حرج در شریعت اسلام. مشهد: نشریه دانشکده الهیات مشهد.
- صفایی، حسین؛ امامی، اسدالله. (۱۳۹۵). مختصر حقوق خانواده، تهران: نشر میزان.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰). کتاب العین. قم: نشر هجرت.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۵). حقوق مدنی خانواده. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۸۴). قواعد فقه بخش مدنی ۲. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم اسلامی دانشگاه‌ها (سمت).
- محمدی، ابوالحسن. (۱۳۸۵). قواعد فقه. تهران: نشر میزان.
- مصطفوی، سید محمد کاظم. (۱۴۲۱). مانه قاعده الفقهیه. قم: دفتر انتشارات الاسلامی.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۳۷۸). ترجمه تفسیر کشاف. قم: بوستان کتاب.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۴). کتاب النکاح. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۱۱). القواعد الفقهیه. قم: مدرسه الامام امیرالمومنین.
- نابینی، محمد حسین. (۱۳۷۶). فوائد الاصول. قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية.
- تقیی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). سوء استفاده از حق از منظر فقه امامیه و حقوق ایران. مجله ندای صادق (فقه و حقوق خانواده)، ۱۲ (۴۷)، ۳۸-۶۰. Doi:10.30497/flj.2008.67999
- سایت های اینترنتی: سایت پژوهشگاه قوه قضائیه به آدرس <https://ara.jri.ac.ir>

## References

- Holy Quran. (1994). Translated by Nasser Makarem Shirazi. Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [Text in Arabic]
- Ibn Athir, M. (n. d.). *Al-Nahaye fi Gharib al-Hadith*. Qom: Ismailian Press Institute. [Text in Arabic]
- Ibn Faris, A. (2005). *Al-Maqais al-Lagheh Dictionary*. Qom: Publications of the Islamic Propaganda Office of Qom Seminary. [Text in Arabic]
- Ibn Manzoor, M. (1994). *Lasan al-Arab*. Beirut: Dar al-Fikr Taba'ah and Al-Nashar and Al-Tawzi'ah. [Text in Arabic]
- Esfahani, H. (1993). *Vocabulary of the Qur'an*. Lebanon: Dar al-Alam- Al-Dar al-Shamiya. [Text in Arabic]
- Irvani, B. (2007). *Introductory courses in Al-Qa'za al-Fiqhiyyah*. Qom: Dar al-Fiqh Lal-Tabaateh and Al-Nashar. [Text in Arabic]
- Ansari, M. (1998). *Faraid al-Assul*. Qom: Jamal al-Fikr al-Islami. [Text in Arabic]
- Babouye Qomi, M. (1996). *Al-Muqnaq*. Qom: Imam Hadi Institute (A. S. ). [Text in Arabic]



- Bojnordi, S. H. (1998). *Al-Quwaed al-Fiqhiyyah*. Qom: Al-Hadi publication. [Text in Arabic]
- Hosseini Shirazi, S. M. (1994). *Al-Fiqh, Al-Qasas Al-Fiqhiyyah*. Qom: Imam Reza Institute (A. S. ). [Text in Arabic]
- Hosseini Maraghi, S. M. (1996). *Al-Anawin al-Faqhiyyah*. Qom: Al-Nashar al-Islami Institute. [Text in Arabic]
- Khansari Najafi, M. (1994). *Treatise on the principle of negation of harm*. Tehran: Al-Mohamdiyeh School. [Text in Arabic]
- Ramzanzadeh, U. , Chopani Morsi, H. , Zarghi, M. , & Abbasi, M. (2017). Unconventional intercourse and its jurisprudential consequences. *Journal of Medical Figh*, 10 (35-34), 91-102. <https://doi.org/10.22037/mfj.v10i35-34.21230>[link] [Text in Persian]
- Roshan, M. (2014). *Family Law*. Tehran: Jungle Publications, Javadane. [Text in Persian]
- Sobhani Tabrizi, J. (1996). *Al-Rashay al-Arba*. Qom: Imam Sadiq (A. S. ) School. [Text in Arabic]
- Shahin Fard, K. , Nazari Tavakoli, S. , Amani Samani, R. , & Abdini, A. (2016). The inclusiveness of the rule of no harm to non-physical harms and its jurisprudential consequences. *Journal of Medical Figh*, 8 (27-26), 225-261. <https://doi.org/10.22037/mfj.v8i27-26.15349>[Text in persian]
- Shiravi, A. (2017). *Family Law*. Tehran: Organization for Studying and Compiling Books of Islamic Sciences in Universities (Samt).
- Tusi, A. J. M. (2008). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Umamiyyah*. Tehran: Al-Mortazawiyya School of Al-Ahya Al-Aqti al-Jaafariyyah. [Text in Arabic]
- Sanei, M. (1998). *Rifa Harj in Islamic Sharia*. Mashhad: Mashhad Faculty of Theology. [Text in Persian]
- Safai, H. , & Emami, A. (2016). *Summary of Family Law*. Tehran: Mizan Publishing House. [Text in Persian]
- Farahidi, K. (2008). *Kitab al-Ain*. Qom: Hijrat Publishing. [Text in Arabic]
- Katouzian, N. (2006). *Family Civil Rights*. Tehran: Publishing Company. [Text in Persian]
- Koelini, A. (2007). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [Text in Arabic]
- Mohaghegh Damad, S. M. (2005). *Rules of Jurisprudence, Madani Section 2*. Tehran: Organization for the Study and Compilation of Books of Islamic Sciences of Universities (Samt). [Text in Persian]
- Mohammadi, A. (2006). *Jurisprudence Rules*. Tehran: Mizan Publishing House. [Text in Persian]
- Mustafavi, S. M. K. (2002). *Ma'e al-Faqhiyyah*. Qom: Al-Islami Publications Office. [Text in Arabic]
- Mughniyeh, M. (1999). *Translation of Tafsir Keshaf*. Qom: Bostan Kitab. [Text in Arabic]
- Makarem Shirazi, N. (2005). *Kitab al-Nikah*. Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib School Publications. [Text in Arabic]



- Makarem Shirazi, N. (1992). *Al-Qawama al-Fiqhiyyah*. Qom: Madrasa al-Imam Amir al-Momenin. [Text in Arabic]
- Naini, M. (1997). *The Benefits of al-Asul*. Qom: Jama'at al-Madrasin in Al-Hawza Al-Alamiya. [Text in Arabic]
- Naqibi, A. (2007). Abuse of rights from the perspective of Imami jurisprudence and Iranian law. *Naday Sadegh Journal (Jurisprudence and Family Law)*, 12 (47), 38–60. <https://doi.org/10.30497/flj.2008.67999>[link] [Text in Persian] Judiciary Research Institute. (n. d. ). Retrieved from <https://ara.jri.ac.ir>

